

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՀՐԱԶՅԱ ՓԱՆՈՍՅԱՆ

ՆԱՆԻՋԵԻԱՆԻ ԵՐԿՐԱՄԱՍԻ ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (ԺԵ. ԴԱՐ)

Հայ պատմագրությունը Նախիջեանի խնդիրներին անդրադարձավ միայն վերջին երկու տասնամյակներին¹, անշուշտ, սա չի նշանակում, թե խորհրդային տարիներին չեն քննարկվել Նախիջեանին վերաբերող հարցերը²։ Այս ամենով հանդերձ, մեր խորին համոզմամբ, Նախիջեանի երկրամասի հիմնահարցերը պետք է դառնան համակողմանի եւ շարունակական քննության առարկա։ Սույն հոդվածի նպատակն է տպագիր աղբյուրների հիմամբ վեր հանել եւ լուսաբանել ԺԵ. դարում Նախիջեանի երկրամասի վարչական փոփոխություններն ու քաղաքական իրավիճակը։ Սակայն հնարավոր «թյուրըմբռնումն» իսպառ բացառելու նպատակով նախ ներկայացնենք Նախիջեանի ժողովրդագրական դրությունը ԺԵ. դարասկզբին։

¹ Տե՛ս Է. ԶՈՂՐԱՔՅԱՆ, Նախիջեանյան հիմնահարցը եւ Հայաստանի «դաշնակիցները» (1918 թ. դեկտ. – 1920 թ. ապրիլ), Երեւան, 2002. նույն հեղինակի՝ «Նախիջեանյան հիմնահարցը 1920 թ. մայիս – 1921 թ. հոկտեմբեր», Երեւան, 2010, «Նախիջեանի հիմնահարցը Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագրում» (գիտաժողովի նյութեր), Երեւան, 2001. Հ. ԿԱՐԱԳՅՈՋՅԱՆ, Նախիջեանի տարածքը ուրարտական աղբյուրներում, Երեւան, 2001։

² Տե՛ս Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, Ագուլիս, պատմամշակութային հուշարձաններ, Երեւան, 1984. նույն հեղինակի՝ «Ջուղա», Երեւան, 1984, «Նախիջեանի ԻՍՍՀ հայկական հուշարձանները», Երեւան, 1986։

Աղյուսակ³

Ազատ-Ջիրանի մահալ	ծուխ	բնակիչ	դավանանք
1. Տանակերտ	340	2720	առաքելական հայեր
2. Դաստակ	110	880	առաքելական հայեր
3. Բիստ	180	1440	առաքելական հայեր
4. Յաղբին	100	800	առաքելական հայեր
5. Խաոց	130	1040	առաքելական հայեր
6. Անապատ	450	4500	առաքելական հայեր
7. Ունիս	150	1500	առաքելական հայեր
8. Աղրի	20	200	առաքելական հայեր
9. Ռամիս	140	1400	առաքելական հայեր
10. Բելեւ	100	1000	առաքելական հայեր
11. Քոնա	160	1600	հայ կաթոլիկ
	40	360	մահմեդական
12. Գանձակ	70	700	հայ կաթոլիկ
	20	180	մահմեդական
13. Յղնա	300	3000	հայ կաթոլիկ
Ընդամենը	2310	21320	

Դարաշամբի մահալ	ծուխ	բնակիչ	դավանանք
1. Մազրա	30	300	առաքելական հայեր
2. Տիգեն	80	930	առաքելական հայեր
3. Շմրթան	60	460	առաքելական հայեր
4. Ճահուկ	48	316	առաքելական հայեր
5. Արմավաշեն	100	1000	առաքելական հայեր
6. Աստապատ	500	5000	առաքելական հայեր
7. Շամբու ձոր (Ղազանչի)	250	2500	առաքելական հայեր
8. Բջնաղ	120	1200	առաքելական հայեր

³ Աղյուսակը կազմել ենք տարբեր աղբյուրների համադրությամբ. տե՛ս ՄՄ, Կաթոլիկոսական դիվան, թղթ. N 1 ա, վավ. 30, 31: ՄՄ, ձեռ.՝ հ. 4952, 2019, 8243, 9090, 2805, 1184, տե՛ս Ephemerides carmelitae, annus XI, Roma, 1960, pp. 416-449.

9. Թաթերք	130	1300	առաքելական հայեր
10. Մանլեւ	127	1270	առաքելական հայեր
11. Ապարաններ	500	5000	կաթոլիկ հայեր
	20	180	մահմեդական
12. Ապրակունիս	250	2050	կաթոլիկ հայեր
	40	360	մահմեդական
13. Սալթաղ	120	1200	կաթոլիկ հայեր
14. Խոշկաշեն	130	1300	կաթոլիկ հայեր
	20	180	մահմեդական
15. Մեծշեն	50	500	կաթոլիկ հայեր
	2	16	մահմեդական
16. Շահապունիք	150	1500	կաթոլիկ հայեր
	50	450	մահմեդական
17. Ղարաղուշ	50	500	կաթոլիկ հայեր
	1	9	մահմեդական
Ընդամենը	2828	27521	
Ընդհանուրը	5138	48841	

Այսպիսով՝ Նախիջեւանի երկրամասի Ազատ-Ջիրանի եւ Դարաշամբի մահալների բնակչության ընդհանուր թիվը ԺԵ. դ. սկզբներին 48,841 էր: Շահ Աբբաս Ա.-ի 1605 թ. բռնագաղթի նախօրյակին, Նախիջեւանի երկրամասի երկու մահալների 30 բնակավայրերում հայերը կազմում էին բնակչության 96,5%, իսկ եկվոր մահմեդական բնակչությունն՝ ըստ կաթոլիկ միսիոներների՝ մասնավորապես կարմեդականների հաղորդման՝ 193 ծուխ՝ 1737 բնակիչ⁴: Նրանք կազմում էին երկրամասի բնակչության 3,5%: Փաստորեն երկրամասի երկու մահալներն ունեին միատարր ազգային կազմ, եւ աչքի էին ընկնում բազմամարդ հայկական համայնքներով:

ԺԵ. դարում՝ թուրքմենական քոչվոր ցեղերի տիրապետության հաստատման ժամանակաշրջանում, Նախիջեւանի երկրամասի վարչաքաղաքական կարգավիճակն աստիճանաբար փոխվեց: Քաղաքական դերի բարձրացմանը զուգահեռ՝ ընդլայնվեցին է նաեւ վարչական սահմանները: Ուսումնասիրվող պատմաշրջանում Նախիջեւանի երկրամասը⁵,

⁴ S^{ss} Ephemerides carmelitae, annus XI, Roma, 1960, pp. 416-449.

⁵ Մենք անդրադարձել ենք Նախիջեւանի վարչաքաղաքական բաժանումներին՝ հնագույն շրջանից մինչեւ ԺԵ. դար, որտեղ ցույց ենք տվել, որ Նախիջեւանը մեր հայրենիքի անքակտելի մասն է եւ միայն Հայոց պետականության կործանումից հետո է հայտնվել

վարչաքաղաքական տեսանկյունից հայտնվելով թուրքմեն քոչվոր տիրակալների հետաքրքրության կիզակետում, ձեռք է բերում քաղաքական, տնտեսական եւ ռազմավարական կարեւոր նշանակություն: Թուրքմեն տիրակալները Նախիջեւանում եւ հարակից տարածքներում հողային առանձնաշնորհումներ՝ սոյուրդալական իրավունքներ էին տրամադրում քոչվոր ավագանու ներկայացուցիչներին, որոնք տեր էին դառնում հսկայական հողատարածքների:

ԺԵ. դարում թուրքմենական քոչվոր ցեղերը՝ կարա-կոյունլուներն ու ալ-կոյունլուները, Ատրպատականում, Հայաստանում եւ հարակից շրջաններում ստեղծեցին նոր պետական կազմավորում, որի կետրոնը Թավրիզ քաղաքն էր: Նախիջեւանի երկրամասը, այդ պետական միավորում ունենալով կենտրոնական դիրք, արագ գրավեց թուրքմեն տիրակալների ուշադրությունը: ԺԵ. դարում Թուման-ե Նախիջեւանի կենտրոն Երնջակ անառիկ բերդը⁶, որը քոչվոր տիրակալների անվտանգության գլխավոր երաշխիքը, միաժամանակ գանձարանն ու բանտն էր, դարձավ ողջ Հայաստանի եւ նվաճված հյուսիսարեւելյան տիրույթների վարչական, քաղաքական եւ տնտեսական կենտրոնը:

Թուրքմենական այն բոլոր ցեղերը, որոնք ԺԴ. դարավերջից միավորվեցին Ամիր-Սաադի իշխանության ներքո, հետագայում իրենց ցեղապետի անունով սկսեցին կոչվել «սաադլու»: Այդ նույն ժամանակահատվածում Երասխաձորը, Սուրմալուն եւ մերձակա շրջանները, որտեղ նշալ ցեղերը գերազանցապես զբաղվում էին անասնապահությամբ, կոչվեցին Չուխուր-Սաադ⁷: Թեմուրյան արքունի պատմագիր Աբդ-ուլ-Ռազզակ իբն Իսակակ Սամարղանդին 1470 թ. գրած իր պատմության առաջին մասում վկայություն ունի այն մասին, որ Թուման-ե Նախիջեւանը եղել է Սաադի որդիների տիրապետության ներքո: Այս հիշատակությունը

Հայաստանի տարածք ներթափանցած քոչվոր ցեղերի ստեղծած պետական միավորների մեջ (տե՛ս Հ. ՓԱՆՈՍՅԱՆ, Նախիջեւանը վարչաքաղաքական բաժանումներում (հնագույն շրջանից մինչեւ ԺԵ. դ.), ԳՊՄԻ, գիտական տեղեկագիր թիվ 1, Գյումրի, 2014, էջ 56-64): Նախիջեւանը որեւէ կապ չունի եւ չի էլ կարող ունենալ ներկայիս Ադրբեջանի հետ. ըստ միջնադարյան եւ նոր շրջանի օտարազգի հեղինակների կազմած քարտեզների՝ ադրբեջանական պետություն գոյություն չի ունեցել (տե՛ս Բ. Գալչյան, Средневековые карты отрицают существование Азербайджана якобы расположенного к северу от Аракса. <https://www.panorama.am/ru/news/2016/01/14>):

⁶ Տեղագրվում էր Սյունիք նահանգի Երնջակ գավառում՝ նույնանուն գետի ձախ ափին՝ վերին հոսանքում:

⁷ «Սաադի փոս», «Սահաթա փոս» կամ «Երկիր Սահաթու», (տե՛ս Հ. ՓԱՆՈՍՅԱՆ, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում, ՀՍՍՀ ԳԱ, «Տեղեկագիր», թիվ 7-8, Երեւան, 1960, էջ 25):

կարող է վերաբերել ինչպես Փիր Հուսեյնի ամիրայությունյան շրջանին⁸, որը տեւել է մինչեւ 1425 թ., այնպես եւ նրա որդիներին՝ Փիր Ղաիպին եւ Ավդուլին: 1431 թ. իրավիճակը փոխվեց. կարա-կոյունլու Իսքանդարն իր եղբայր Աբու Սաիդին սպանելուց հետո գրավեց Թավրիզը, ապա Սյունյաց իշխան Ռուստամ Օրբեկյանին դարձրեց իր մերձավոր զինակիցն ու արքունի խորհրդականը՝ նրան շնորհելով ընդարձակ սոյուրդալներ⁹ Արարատյան երկրի Արագածոտն, Նիգ, Կոտայք եւ այլ գավառներում: Համաձայն Մաշտոցի անվան մատենադարանում պահվող պարսկերեն վավերագրերի՝ Օրբեկյան իշխանին հանձնվեցին նաեւ Թուման-ե Նախիջևանի եւ Ղափանաթի երկրամասերը¹⁰:

Ակսած ԺԵ. դարի առաջին քառորդից՝ Թուման-ե Նախիջևանի Երնջակի բերդը դարձավ Արեւմտյան Հայաստանի տարածքում բնակություն հաստատած քոչվոր ցեղերի դեմ Ատրպատականի ամիրների արշավանքների կենտրոն:

Թավրիզում գրավելով թուրքմենական գահը¹¹, կարա-կոյունլու Իսքանդարն ավերիչ արշավանք սկսեց դեպի Արեւմտյան Հայաստան: Ամրանալով Երնջակում՝ նա 1424 թ. խաբեությունը իր մոտ է հրավիրում Ոստանի ամիր Ահմադին եւ ամիր Շամս-ադ-դինին, որը Կարա-Յուսուֆից սոյուրդալական իրավունքներով ստացել էր Խլաթի, Մուշի, Բաղեշի եւ Խնուսի շրջանները: Ամիր Եզդինի որդի ամիր Ահմադին, որին ժամանակակից գրիչները կոչում են «ամիրապետ Ոստան քաղաքի, սուլթան Ահմատ», Իսքանդարը շղթայում, ապա սպանել է տալիս Երնջակ բերդում: Ժամանակակից գրիչ Թովմա Մինասենցը 1425 թ. Աղթամարում ընդօրինակած Ավետարանի ընդարձակ հիշատակարանում Իսքանդարի այս արշավանքի մասին կարեւոր մանրամասներ է հաղորդում. «Բոլոր աշխարհս Հայոց ի յառս եւ ի յաւարի, ի սուր եւ ի գերութիւն մատնեցաւ

⁸ Տե՛ս անդ, էջ 25-26:

⁹ Պետական (զիվան) հողեր էին, որոնք որոշ ծառայությունների դիմաց շնորհվում էին քոչվոր ազդեցիկ ցեղապետներին եւ կառավարող ամիրզադաներին:

¹⁰ Տե՛ս Հ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ, Մի էջ Արեւելյան Հայաստանի քաղաքական կյանքի պատմությունից, ԳԱԱ, «Տեղեկագիր», թիվ 8, 1955, էջ 93-94. նաեւ «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր», պրակ 1-ին (ԺԴ-ԺԶ. դդ.), կազմ.՝ Հ. Փափազյան, Երեւան, 1968, էջ 79:

¹¹ Իսքանդարի՝ Թավրիզում գահակալման սկզբի վերաբերյալ կան հակասական տեղեկություններ. անանուն մի ժամանակագիր նշում է 1421 թվականը՝ «...ՊԶ. (1421 թ.) նստաւ Սքանդարն զան...» («Մանր ժամանակագրություններ. XIII-XVIII դդ.», կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, հտ. Բ., Երեւան, 1956, էջ 514), իսկ Թովմա Մեծոփեցին հիշատակում է 1422-ը՝ «...Սքանդարն, որ նստաւ թագաւոր ի Թաւրէզ շահաստանին, ՊԶԱ. (1422 թ.)...» (ԹՈՎՄԱ ՄԵՇՈՓԵՅԻ, Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ եւ յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 73):

վասն ծովացեալ մեղաց իմոց, ի ձեռս անաւրէն եւ անիծեալ ազգին նե-տողաց... զամիրապետն Ոստան քաղաքի՝ զսուլտան Ահմատն ըմբռնեալ է եւ երկաթի կապանաւք ի յԱլընջոյ բերդին ի բանտի է եղեալ...»¹²։ Ժա-մանակակից մեկ այլ գրիչ՝ Մատթեոս Ագուլեցին, Իսքանդարի մասին գրում է. «ՊՀԴ. Թւին (1425 թ.) Հայոց զմահն Գարա-Նուսուֆ բռնաւորի եւ զթագաւորեալ որդւոյ նորին Սկանդարի որ զի յոյժ ողորմած էր ազ-գիս Հայոց, եւս առաւել մեր գեղիս Ագուլեաց, իւր խաս արար, եւ մէկ տարին թարխան արար...»¹³։ Լ. Խաչիկյանը¹⁴, մեջբերելով վերոհիշյալ վկայութիւնը, նշում է, որ Իսքանդարը երբեմն նույնիսկ սիրաշահում էր Սյունիքի եւ Արարատյան դաշտի որոշ վայրերի հայ բնակչութեանը։ Մեր կարծիքով՝ խաս հայտարարված գլուղերը, որոնք օգտվում էին մի շարք արտոնութիւններից՝ հիմնականում հարկային, եզակի էին. դրանց թիվն այնքան սակավ էր, որ դժվար թէ այդ քայլով Իսքանդարը կարողանար սիրաշահել Հայաստանի բնակչութեանը։ Բացի այդ՝ Ագուլիսը գտնվում էր Թուման-ե Նախիջեւանի վարչական սահմաններում, այսինքն՝ Իսքանդա-րի տիրապետութեան ներքո, եւ պատահական չէր, որ վերջինս իր դիր-քերն ամրապնդելու համար ցանկանում էր թեթեւացնել տեղի հայ բնակ-չութեան դրութիւնը։

Թուման-ե Նախիջեւանի տարածքում ընթացող քաղաքական բուռն իրադարձութիւնները շարունակվում են նաեւ ԺԵ. դարի հաջորդ տաս-նամյակներին։ Շիրվանշահ Խալիլուլլահի խնդրանքով 1435 թ. Շահռուսը¹⁵ կրկին արշավում է Իսքանդարի դեմ։ Նա պաշարում է Երնջակ բերդը. Նա-խիջեւանի հայութիւնը հայտնվում է ծանր վիճակում։ Թշնամին ավերում եւ կողոպտում է հայկական գլուղերն ու շենքերը, գերում բնակչութեանը, շատերը թողնում են իրենց բնակավայրերը եւ գաղթում։ Շահռուսի արշա-վանքը մանրամասն ներկայացված է Կարապետ գրիչի՝ Տաթեւում ծաղկած Քարոզգրքի հիշատակարանում. «...անաւրէն թագաւորն Շահռուս եկն բազում զօրօք յաշխարհս մեր, եւ նստաւ ի վերայ բերդին Երնջակու... իսկ մեք փախստական եղեալ հասանք ի Խլաթ քաղաք...»¹⁶։ 1437 թ. Իս-քանդարն սպանվեց իր հոր՝ Ջհանի ձեռքով։ Ջհանի կողմն անցավ նաեւ

¹² «ԺԵ. դարի հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մաս Ա. (1401–1450 թթ.), կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երեւան, 1955, էջ 326։

¹³ Անդ, էջ 337։

¹⁴ Տէս անդ, առաջաբան, էջ XXIII։

¹⁵ Թեմուրյան գահակալ՝ Լենկ-Թեմուրի որդին։

¹⁶ Անդ, էջ 452։

Իսքանդարի զորքը, իսկ Արարատյան նահանգի եւ Թուման-ե Նախիջեւանի կուսակալ Ռուստամ Օրբեկյանն ապաստան գտավ Լոռիում¹⁷։ Ժամանակակիցն այս իրադարձությունները նկարագրել է. «...զԱքանդարն փախըստական արար յԱլընջայ մտաւ եւ ամրացաւ, եւ խսարեաց զնա բազում զաւրաւք...»¹⁸։ Իշխանության գալուց հետո Զհանն ընդունեց թեմուրյանների գերիշխանությունը եւ Շահռուխի կողմից հռչակվեց շահ (1437–1467 թթ.)¹⁹։ Վերջինիս օրոք կարա-կոյունլուների իշխանությունը Հայաստանում բավականին ամրապնդվեց։ Զհան շահը Թավրիզը դարձրեց իր իշխանության կենտրոն, Հայաստանի ու Անդրկովկասի մյուս երկրների համար նշանակեց առանձին կուսակալ, որը նստում էր Նախիջեւանում։ Ռուստամ Օրբեկյանից հետո Նախիջեւանի երկրամասի կառավարիչ նշանակվեց Յաղուբ բեկը, որից հետո՝ Ժե. դարի 50-ական թթ., երկրամասի կառավարումը Զհան շահը հանձնեց որդուն՝ Հասան Ալիին²⁰։

Ժե. դարի երկրորդ կեսի քաղաքական իրադարձությունները ծավալվում են այսպես. Նախ՝ հայտնի է Յաղուբ բեկի ճակատագիրը, պատմական աղբյուրներն այդ մասին լռում են, անհայտ է նաեւ Հասան Ալիի կառավարման սկիզբը։ Վերջինիս իշխանությունն անկայուն էր, նա հաճախ չէր ենթարկվում հորը՝ Զհան շահին, որի արդյունքում մի քանի անգամ հայտնվում է բանտում²¹ կամ զրկվում իշխանությունից։ Առաջին անգամ Հասան Ալին զրկվում է իշխանությունից, ձերբակալվում եւ ուղարկվում է Մակուի բերդ՝ 1459-ին։ Արգելափակման հանգամանքները մեզ հայտնի չեն, սակայն այդ մասին հաղորդում են Անանուն եւ Հակոբ Հիսուսի ժամանակագիրները²²։ Հասան Ալիի ձերբակալությունը տեղի է ունեցել այն ժամանակ, երբ նրա հայրը՝ Զհան շահը, 1458 թ. զբաղված էր Խորասանի եւ Հերաթի նվաճումներով։ Ըստ Վ. Հակոբյանի²³՝ ապստամբության

¹⁷ Տէս անդ, էջ 472, 486, 464։

¹⁸ Անդ, էջ 472, 486, 464։

¹⁹ Տէս անդ, էջ 31։

²⁰ Տէս Վ. Ալիօւն, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 327։

²¹ Հավանական է, որ Զհան շահը նրան պարզապես արգելափակել էր Մակուի բերդում՝ հաշվի առնելով նրա անսանձ բնավորությունը։ Հայկական սկզբնաղբյուրներում խոսվում է «Մակուայ բերդումն բանդի էր» մասին (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ. XIII–XVIII դդ.», կազմ.՝ Վ. Հակոբյան, հտ. Ա., Երեւան, 1956, էջ 194), ինչն եւ հիմք է տվել ժամանակաշրջանն ուսումնասիրող հայագետներ Զ. Փափազյանին եւ Վ. Հակոբյանին եզրակացնելու, որ Հասան Ալին բանտարկվել է Մակու բերդում, սակայն, մեր կարծիքով, վերջինիս բանտարկությունն առավելապես պատվավոր աքսոր էր հիշեցնում, քանի որ նա կարողանում էր դուրս գալ բերդից ու թափառել երկրով մեկ։

²² Տէս «Մանր ժամանակագրություններ. XIII–XVIII դդ.», հտ. Ա., էջ 143, 168։

²³ Տէս անդ, հտ. Բ., Երեւան, 1956, էջ 222։

ճնշումից հետո Հասան Ալին Ջհան շահի կողմից բանտարկվել է Մակու բերդում եւ այնտեղ մնացել մինչեւ 1468 թ.: Սակայն վերոնշյալ տեսակետը ճիշտ չէ: Մեր կարծիքով՝ Հասան Ալին ոչ թե բանտարկվել է, այլ, ինչպես մատնանշում են հայկական սկզբնաղբյուրները, հեռացվել է իշխանությունից եւ դեգերել ամբողջ երկրով: Առաքել Դավրիժեցու Պատմության մեջ պահպանված հիշատակարանում, այդ մասին նշվում է. «...երբ եղեւ կրկին անգամ գնալ Ջահնշահ փատիշահին ի տունն Իրանայ, ի Շիրազ եւ ի Քերման եւ էր նորա որդի մի Հասան Ալի անուն, որ շրջէր թափառական զվերին կողմամբ գաւառին Արարատեան եւ նենգութեամբ շարախօսաց ոմանց կամեցաւ ըմբռնել զմեծ պատրիարքն զտէր Զաքարիայն եւ պահանջել ի նմանէ գանձս եւ ինչս»²⁴: Մենք համաձայն չենք նաեւ այն տեսակետի հետ, թե իբր Հասան Ալին Մակու բերդից ազատվել է Ջհան շահի սպանությունից հետո՝ 1468-ին. Հակոբ Հիսուսի ժամանակագրության մեջ այդ առնչությամբ ասվում է. «ԻՊԶ. (1467 թ.) Թվին Զաղաթէն սպանաւ: Հասան Ալին ելաւ ի Մակու է. (7) ամիս թագաւորեաց՝ ի Նաւասարդէն մինչեւ ի Վարդավառն, Հասան պէկն սպանեց զՀասան Ալին, ինքն թագաւորեաց ի Թաւրէզ Թ. (9) տարի»: Այս տեղեկությունից կարելի է ենթադրել, որ Հասան Ալին, օգտվելով Ջհան շահի եւ Ուզուն Հասանի միջեւ ծագած բախումներից, գրավել է իշխանությունը՝ ոչ թե Թուման-ե Նախիջեւանում (որպես հյուսիսային նահանգների կուսակալ), այլ Թավրիզում՝ որպես ամբողջ երկրի տիրակալ:

Ստույգ տեղեկություններ չկան, թե 1459–1467 թթ. միջեւ ընկած ժամանակահատվածում ում է հանձնված եղել հյուսիսային նահանգների կառավարումը: Կարելի է ենթադրել, որ այդ տարիներին Նախիջեւանում իշխել են Հասան Ալիի եղբայրներից Մուհամմադը կամ Աբու Յուսուֆը²⁵: Գրեթե նույն տարիներին կուսակալությունը բաժանվեց մի քանի ընդարձակ շրջանների, որոնց կենտրոնները դարձան Երեւանը՝ Հայաստանի հյուսիսարեւելյան մասերի, Վանը՝ Հայաստանի հարավարեւմտյան շրջանների, իսկ Թիֆլիսը՝ Վրաստանի²⁶: Թե ում տիրապետության ներքո է եղել Թուման-ե Նախիջեւանը ժե. դարի 70–90-ական թթ.՝ Ուզուն Հասանի եւ նրա հաջորդների օրոք, աղբյուրներում հստակ տեղեկություններ չկան, բայց այն, որ երկրամասը վարչական, քաղաքական,

²⁴ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 423:

²⁵ Տէս Հ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում, ՀՍՍՀ ԳԱ, «Տեղեկագիր», թիվ 7–8, Երեւան, 1960, էջ 33:

²⁶ Տէս Թ. ՀԱՎՈՐՅԱՆ, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երեւան, 1968, էջ 362:

տնտեսական եւ ռազմական կարեւոր կենտրոն էր նաեւ ակ-կոյունլու-ների համար, փաստ է: Այդ եւն վկայում ՄՄ ԺԵ.-ԺԶ. դդ. պարսկերեն վավերագրերը, որոնք թեեւ վերաբերում են Զուխուր-Սաադի (Երեւանի) նահանգում գտնվող կալվածքներին, սակայն գրված են Նախիջեւանի Շարի աստյանում եւ կնքված նույն քաղաքի ղազիի²⁷ կնիքով²⁸: Հետագա տարիների վավերագրերը վկայում են Նախիջեւանի վարչատնտեսական նշանակութւյան առավել ուժեղացման մասին. նշյալ վավերագրերի բովանդակութւոյնից պարզվում է, որ առհասարակ բոլոր վիճելի հարցերը վերջնական քննութւյան էին ենթարկվում Նախիջեւան քաղաքի գլխավոր զինվորական կայանի աստյանում, որը կոչվում էր «Դար-ու-կազա-յե մուասկար-ե զաֆար-ասար»²⁹:

Նախիջեւան քաղաքը ակ-կոյունլուների բանակի հյուսիսային կենտրոնակայանն էր: Թուրքմենական հեծելազորը տեղակայված էր Նախիջեւանում, թերեւս սա էր պատճառը, որ թուրքմենական ցեղերի հակառակորդները զենքն ուղղում էին հենց այս կողմը: 1498 թ. Բարսեղ գրիչը Քաջբերունիքում ծաղկած Ավետարանի հիշատակարանում գրում է. «Եկեալ բերին զՄուրատխանն՝ զորդին Աղուբ փաղշահին ի Շամախոյ ի դուռս, եւ ելին ի գաւառն Սիւնեաց, որ է Անշայ: Զայն լուաւ Իբնայ-Սուլթանն եկեալ բազում հեծելով եւ ճակատեացն ընդդէմ իրերաց առ ափն Երասխայ»³⁰: Իսմայիլ Սեֆեւին (1502–1524 թթ.) պարտութւյան մատնեց Շիրվանշահ Ֆահռուխին եւ Արցախից արագ արշավեց դեպի Նախիջեւան՝ նպատակ ունենալով ջախջախել ակ-կոյունլուների հիմնական ռազմական ուժը³¹: Ակ-կոյունլուների առաջնորդ Ալվանդը Նախիջեւանում պատրաստվում էր դիմադրել ղզլբաշներին: Վերջինս չսպասեց Իսմայիլի հասնելուն, այլ իր զորքով դուրս եկավ Նախիջեւանից եւ շարժվեց նրան ընդառաջ: Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցավ Շարուրի դաշտում, որտեղ թուրքմենական հյուսիսային զորաբանակը գլխովին ջախջախվեց: Իսմայիլը մտավ Թավրիզ՝ վերջ տալով ակ-կոյունլուների տիրապետութւյանը

²⁷ Պաշտոնյա, որը գրի էր առնում եւ իրավական ուժ տալիս տնտեսական գործարքներին:

²⁸ Տէն «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր», պրակ 1-ին (ԺԴ.-ԺԶ. դդ.), էջ 57–76, 78–82:

²⁹ Տէն Հ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ, Օտար տիրապետութւոյնը Արարատյան երկրում, «Տեղեկագիր», թիվ 7–8, էջ 37–38:

³⁰ «Ժե. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մաս Գ. (1481–1500 թթ.), կազմ.՝ Լ. Խաչիկյան, Երեւան, 1967, էջ 257:

³¹ Տէն «Մանր ժամանակագրութւոյններ XIII–XVIII դդ.», հտ. Ա., էջ 127:

(1501 թ.)³²։ Այս բախումներով ավարտվեց թուրքմենական ցեղերի տիրապետության շրջանը Նախիջեւանում, եւ սկսվեց Սեֆյան Պարսկաստանի գերիշխանությունը։

Թոււման-ե Նախիջեւանի վարչատարածքային բաժանման ու տնտեսական կյանքի վերաբերյալ արժեքավոր տեղեկություններ են առկա ԺԵ. դարակեսերից մինչեւ ԺԶ. դարի առաջին երեսնամյակով թվագրվող՝ Մատենադարանում պահվող պարսկերեն հրովարտականքում եւ կալվածագրերում։ Համաձայն այդ աղբյուրների՝ Թոււման-ե Նախիջեւանը, որ վարչական առումով մտնում էր Ատրպատականի վիլայեթի մեջ, ուներ 3 նահիա՝ Ազատ-Ջիրան, Դարաշամբ եւ Սիսական (կամ՝ Սիսաջան)։ Թոււման-ե Նախիջեւանի Ուռութ (հավանաբար՝ Շոռոթ.- Հ. Փ.) գյուղաքաղաքին են պատկանել Տաթեւի վանքին ենթակա մի քանի գյուղեր, որոնցից 1450 թ. կալվածագիրը նշում է հայ գեղջավազների ղեկավարած Տաշուն, Աղանցը, Սվարին եւ Տանձատափը³³։ Նշված տեղեկությունները թույլ են տալիս կարծել, որ Թոււման-ե Նախիջեւանի վարչական սահմանները հյուսիս-արեւելքում ձգվում էին մինչեւ Որոտան գետի աջ ափը։ Չուխուր-Սաադի հարավարեւելյան սահմանների ուսումնասիրությունը հնարավորություն ընձեռեց հստակ պատկերացում կազմելու Թոււման-ե Նախիջեւանի հյուսիսարեւմտյան սահմանների վերաբերյալ. այդ սահմաններն անցնում էին Արփա եւ Վեդի գետերի միջեւ ընկած տարածքով, Գեդի բերդից մինչեւ Արաքս գետ ձգվող հատվածով³⁴։ Ազատ-Ջիրանի նահիան տարածվում էր Գեղան գետի արեւելյան ափերից մինչեւ Սյունյաց լեռնաշղթա եւ Արաքս գետի հետ կազմում էր եռանկյունաձեւ տարածք. այն համապատասխանում էր Վասպուրական նահանգի Դոդթն գավառին։ Սիսականի նահիան տարածվում էր Սյունյաց լեռնաշղթայի արեւելյան լանջերից մինչեւ Որոտան գետի արեւմտյան ափը՝ ներառելով Բնունիս, Թաս, Ղարաքիլիսա, Դաստակերտ, Գյուլագի գյուղերը, համապատասխանում էր Սյունիք նահանգի Ծղուկ գավառի հարավարեւմտյան հատվածին։ Ամենաընդարձակ նահիան՝ Դարաշամբը, արեւելքում տարածվում էր Գեղան գետի արեւմտյան ափից ու Զուղաքաղաքից, հյուսիս-արեւելքում՝ մինչեւ Վարդենիսի լեռնաշղթայի հարավային փեշերը, իսկ արեւմուտքում՝ մինչեւ Վեդի եւ Արփա գետերի միջեւ

³² Տե՛ս Հ. ՓԱՓԱՋՅԱՆ, Օտար տիրապետությունը Արարատյան երկրում, «Տեղեկագիր», թ. 7-8, էջ 38։

³³ Տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրեր», պրակ 1-ին (ԺԴ.-ԺԶ. դդ.), էջ 79-81։

³⁴ Տե՛ս անդ, էջ 83։

ընկած տարածքը. համապատասխանում էր Վասպուրական եւ Սյունիք նահանգների, Նախճավան, Երնջակ, Ճահուկ ու Վայոց ձոր գավառների տարածքներին ամբողջությամբ: Թուման-ե Նախիջեւանի նահանգները արքունական տիրույթներ էին, փաղիշահների կողմից, որպես սոյուրդալ, տրվում էին քոչվոր ազդեցիկ ցեղապետներին, բարձրաստիճան զինվորականությանն ու արքունի ամիրզադաներին (կառավարման նման համակարգը պահպանվեց նաեւ հետագայում՝ Սեֆյանների տիրապետության շրջանում):

Այսպիսով, Նախիջեւանի երկրամասն ուսումնասիրվող ժամանակահատվածում Հայաստանի վարչաքաղաքական կարեւոր միավորն էր: Նվաճելով ողջ Հայաստանը եւ ճիշտ գնահատելով Նախիջեւանի երկրամասի վարչաքաղաքական, տնտեսական ու ռազմավարական նշանակությունը՝ քոչվոր տիրակալներն այն դարձրին իրենց ստեղծած պետության կարեւորագույն հենակետերից մեկը: Վերոնշյալ պատմաշրջանում ձեւավորված Թուման-ե Նախիջեւան վարչական միավորի սահմանները որոշակի փոփոխություններով պահպանվել են մինչեւ ԺԹ. դ. առաջին երեսնամյակը:

РЕЗЮМЕ

В XV веке, в период утверждения туркменских кочевых племен, административно-политический статус Нахичеванской провинции постепенно изменялся. Наряду с расширением политической роли увеличивались административные границы.

Нахичеванская провинция в изучаемый нами период истории Армении, была важной административной и политической единицей. Завоевав всю Армению и правильно оценив политическую, экономическую и стратегическую важность Нахичеванской провинции, кочевые правители сделали его одним из оплотов собственного государства. В изучаемом историческом периоде административные границы Туман-е Нахичевана определенно не были изменены до первого тридцатилетия XIX века.

SUMMARY

In the 15th century, in the period of the settlement of the Turkmen nomadic tribes, the administrative and political status of Nakhichevan province gradually changed. Along with the expansion of the political role, administrative borders were expanded. In that period, Nakhichevan province was an administratively and politically important unit.

Having conquered all of Armenia and correctly assessing the political, economic and strategic importance of Nakhichevan province, the nomadic rulers made it one of the centers of their country. In the studied historical period, the administrative borders of Tumane Nakhichevan were definitely not changed until the first thirty years of the 19th century.

